

Anmeldelser.

**Aa. Rasch og P. P. Sveistrup: Asiatisk Kompagni i den floris-
sante Periode 1772-1792. (Udg. af Institutet for Historie og
Samfundsøkonomi). Kbh. 1948. 347 sider.**

Næppe noget enkelt erhvervsforetagende har på noget tidspunkt af Danmarks historie spillet en så dominerende rolle i sin tids politik og samfundsøkonomi som Asiatisk Kompagni i 18. årh. Til trods herfor har kompagniets historie hidtil været yderst sparsomt behandlet. Bortset fra de oplysninger, der kan hentes i Thaarups, Nathansons og Schovelins skrifter, fandtes egentlig kun J. H. Deuntzers korte fremstilling af dets historie efter 1792 (Nationaløkon. Tidsskr. 3, XVI). Denne alvorlige brist i udforskningen af 18. årh.s historie synes nu glædeligvis på vej til at afhjælpes. Andetsteds i dette hæfte findes en fremstilling af Asiatisk Kompagnis virksomhed i den første oktrojperiode 1732—1772. Den følgende, hun halvt så lange, oktrojperiode 1772—1792 er behandlet i det værk, der her skal omtales. Det er fremkommet ved et samarbejde mellem en historiker, Aa. Rasch, og en økonom, P. P. Sveistrup, hvilket er meget naturligt, da emnet appellerer til både historisk og økonomisk sagkundskab og interesse.

En dyberegående bedømmelse af det foreliggende arbejde i dets helhed er selvsagt vanskelig. De mange, til dels meget specielle problemer, som knytter sig til 18. årh.s handelskompagnier, kan ofte få en historiker, der ikke har gjort specielle studier i deres historie, til at tvivle om sin kompetance. I det følgende skal jeg fremlægge resultatet af en nøjere gennemgang af det afsnit i bogen, der har størst relation til tidens almindelige historie, nemlig fremstillingen af de meget betydningsfulde forhandlinger i forbindelse med udstedelsen af den nye oktroj af 1772 ^{23/2}, der danner grundlaget for Asiatisk Kompagnis virksomhed i hele den behandlede periode, og derefter give en mere skønmæssig vurdering af den følgende fremstilling, der i højere grad behandler kompagniets indre historie.

En nøjere gennemgang af kapitel II »Den nye oktroj« kan ikke undgå at afsløre en del unøjagtigheder og misforståelser i fremstillingen. Det skyldes dels enkelte fejl i forholdet til de benyttede kilder, men navnlig at forf. åbenbart har overset en af de vigtigste dele af det bevarede arkivmateriale, nemlig en pakke i Kommercekollegiets ostindiske sager med betegnelsen »Det asiatiske Kompagnis Oktroysag (1670)—1789« (VA II s. 331), som indeholder en væsentlig del af Generalkommercekollegiets, Finanskollegiets og Kommercedeputationens journalsager om dette forhold foruden en del betænkninger m. v. Dette stof i forbindelse med andre arkivalier i Rigsarkivet giver anledning til at rette en hel del enkeltheder i fremstillingen og måske også til at sætte spørgsmålstegn ved nogle af de videregående slutninger, der drages. En række eksempler vil vise dette.

Asiatisk Kompagnis ansøgning om forlængelse af oktrojen kan ikke som påstået være indsendt til Kancelliet 22. marts 1769, idet originalen er dateret 3. april 1769, og der søgtes om forlængelse ikke for 20, men for 40 år. Ansøgningen har ganske rigtigt været behandlet i Kancellikollegiet ¹⁰/₄, men derimod ikke som angivet i Statsrådet (Conseillet) samme dag. Begge de kilder, hvortil forf. refererer, viser, at der først var Conseil ¹³/₄, hvor sagen formentlig har været for. Oplysningen om, at Kommercekollegiet fik sagen overdraget i slutningen af 1769 synes noget unøjagtig, idet Kancelliet allerede 1769 ²⁹/₄ sendte ansøgningen til udtalelse i Kommercekollegiet, mens det på den anden side først 1770 ²¹/₁₁ overdrog sagen endeligt til Kommercekollegiet til forestilling og expedition. Om de første forhandlinger mellem Asiatisk Kompagni og Kommercekollegiet, der førtes i foråret 1770 gennem kommissærer fra begge sider, oplyser forf. ikke meget, og der er heller næppe meget stof at bygge på. Dog kan opmærksomheden henledes på et udateret og usigneret tysk aktstykke, der findes i I. G. Moltkes privatarkiv blandt hans papirer vedrørende Asiatisk Kompagni (C5b1). Det indeholder formentlig kompagnidirektionens svar på Kommercekollegiets tidligste forslag og viser adskillige interessante punkter. De mest bemærkelsesværdige er, at direktionen uden nogen som helst indvending går ind på, at alle kgl. undersætter får adgang til Indienshandelen, men dog således at skibsexpeditionerne kun må ske fra København; endvidere ønsker den, at staten skal overtage kolonien Trankebar, mens kompagniet fortsat vil beholde faktoret i Bengalen (Frederiksnagore). Ved handelen på Trankebar skulde kompagniet og private redere have ganske ens vilkår og kompagniets besejlingsforpligtelse ophøre, mens private expedi-

tioner til Bengalen skulde betale en afgift til kompagniet. Et hovedpunkt i de følgende års forhandlinger, nemlig spørgsmålet om frigivelsen af Indienshandelen og vilkårene herfor var således formentlig allerede i foråret 1770 bragt klart frem.

Som naturligt er, søger forf. at udrede, hvem der står bag tanken om denne udvidelse af den private københavnske handelsvirkeområde. De kommer til det resultat, at ophavsmændene må søges bl. de københavnske storhandlende, og nævner specielt de Coninck og Ryberg, der skal have fundet støtte hos ledende medlemmer af Kommercekollegiet, f. ex. A. P. Bernstorff og H. C. Schimmelmann. Heri er sikkert noget rigtigt; men det må dog fremhæves, at de kilder, der bygges på, er af en art, der opfordrer til forsigtighed. Hvor megen vægt kan man f. ex. lægge på en selvbiografi af de Coninck skrevet mere end 35 år senere? For Rybergs vedkommende synes forf. at støtte deres opfattelse på et skrift af ham fra 1784; men i det udtaler han intet om, at han skulde have været særlig aktiv for Indienshandelens frigivelse i 1770—72. Ligeledes gælder den støtte, som han nævner at have modtaget fra Thott og Bentzon, ikke frigivelsen, men den særlige situation, der forelå ved generalforsamlingen i april 1772, nemlig forsøget på at fortrænge den gamle dominerende gruppe i kompagniet, hvortil jeg senere skal komme tilbage. Det er en gylden regel at lytte til de samtidige kilders vidnesbyrd, hvor det er muligt. I tilfældet Ryberg er de ikke ganske stumme. Som svar på en kabinetsordre 1770 ¹⁶/₁₀ (HH 2121), der påbød en række storhandlende at indkomme med forslag til handelens fremme, har han 1770 ³⁰/₁₀ afgivet en længere betænkning (RA. Kommercekoll. 639; VA II s. 315), hvori han bl. a. omtaler Asiatisk Kompagni og den indiske og kinesiske handel. Det er ikke nogen begejstret propaganda for de privates adgang til Indienshandelen eller tro på deres muligheder på dette område, man møder her. Ryberg udtaler som sin mening, at interessenterne i kompagniet snarere skulde ønske en forlængelse af oktrojen for Kinahandelen alene, endog med bevarelsen af den forhadte thekonsumption eller en tilsvarende afgift, end de skulde ønske en fortsat oktroj for både Kina- og Indienshandelen, selv om så også konsumptionen faldt bort; da den 150 år gamle danske handel på Trankebar imidlertid ikke bør opgives og under de nærværende forhold næppe kan overtages af nogen anden, mener han, at den fortsat må være knyttet til Kinahandelen i et enkelt kompagni. I det hele er der grund til at betænke, at oktrojforhandlingerne stod på i et par år, og at en og anden meget vel kan have haft en anden indstilling ved deres slutning end ved deres indledning.

Meget tyder på, at tanken om Indienshandelens frigivelse har været almindelig udbredt, og som før nævnt synes endog selve kompagniets ledelse strax at have akcepteret den uden større indvendinger. Forholdet var jo også det, at det var Kinahandelen, der i den foregående periode havde vist sig at give kompagniet dets store fortjenester, mens Indienshandelen krævede betydelig kapitalinvestering — også af det værdifulde sølv — men normalt gav langt mindre udbytte. Selv i den del af kompagniets ledende kredse, der ikke interesserede sig for selv at tage del i en privat Indienshandel, har man da næppe været svnderlig utilbøjelig til at slippe Indiensmonopolet, navnlig hvis man samtidig kunde få staten til at overtage Trankebar, der voldte kompagniet store udgifter. På den anden side har de interesserede private (der som regel samtidig var storaktionærer i kompagniet) sikkert fuldt ud indset, at en opretholdelse af de danske støttepunkter i Indien var nødvendig for en privat handel, og derfor ønsket kompagniets fortsatte virksomhed der, hvis ikke staten vilde overtage anlæggene.

Selve spørgsmålet om frigivelsen har da næppe kunnet skabe større splid inden for den ledende kreds af aktionærer. De egentlige problemer var, hvem der skulde høste fordelene af en evt. frigivelse, og hvem der skulde have magten inden for kompagniet. Med hensyn til det første spørgsmål stod de københavnske grossererere, der dominerede kompagniet, naturligvis enigt fast ved, at private skibe til Indien kun måtte udsendes fra og navnlig kun vende tilbage til København, således at hovedstadens handelsstand fortsat vilde få fordelene ved udrustningen af skibene og navnlig ved videresalget af de hjembragte indiske varer. Her over for rejste myndighederne ønsket om, at handelen skulde stå åben for alle byer i monarkiet. Forf. er tilbøjelige til at tildele H. C. Schimmelmänn en meget betydningsfuld rolle i hele kampen om dette spørgsmål, idet de bag kravet ser en plan fra hans side om at hylpe sine egne kartofler ved at lede en stor del af Indienshandelen til Altona, hvor han havde store økonomiske interesser. At viljen har været redbon, skal i og for sig ikke betvivles, men derimod tvivler jeg på, at Schimmelmänn på noget tidspunkt har haft afgørende indflydelse på sagens udfald. Det er rigtigt, at Kommercekollegiet, i hvilket han var førstedeputeret, 1771 ²⁶/₁ foreslog kompagniet, at de private skibe skulde have lov til både at udgå fra og returnere til alle havne i monarkiet; men da kompagniet gik kraftigt imod dette, ændrede kollegiet ⁹/₂ sit forslag til, at de vel skulde have lov til at sejle ud fra alle havne, men kun måtte returnere til København, hvor de skulle losse

og bortauktionere deres varer under kompagniets tilsyn. Kommercekollegiet havde hermed opgivet den del af sit forslag, der var mest stridende mod den københavnske handelsstands interesser. Det er derfor mærkeligt, at forf. kan hævde, at der i Kommercekollegiets endelige forslag ikke fandtes noget monopol for København, idet både den nævnte skrivelse af 1771 $9/2$ og det oktrojudkast, som 1771 $12/3$ fremsendtes til kompagniet (forf. mener, at det ikke er bevaret; det findes dog i koncept i den tidligere nævnte oktrojsagspakke) fastslår et returmonopol for København i form af stapelret for alle indiske varer hidført på danske skibe. I virkeligheden svarede Kommercekollegiets forslag på dette punkt ganske til den ordning, der blev fastsat i oktrojen af 1772 $23/7$, og som forf. skildrer som en sejr for kompagniet over Schimmelmann.

Når den endelige oktrojbestemmelse virkelig med nogen ret kan opfattes som en sejr for kompagniet, ligger dette altså ikke i Kommercekollegiets holdning, men i sagens følgende udvikling. Mens kompagniets direktion endnu i foråret 1771 følte sig stærk nok til ikke at ville nøjes med returmonopolet, men også krævede, at enhver udrustning skulde ske fra hovedstaden, fik piben snart en anden lyd. I slutningen af maj 1771 dekreterede J. F. Struensee den bekendte gennemgribende administrationsreform. U. A. Holstein, Oeder, T. Rothe og C. A. Struensee konstitueredes som Finanskollegium og skulde bl. a. overtage kommercesagerne, idet Kommercekollegiet afskaffedes. Ved kabinetsordre 1771 $2/6$ (HH 699) pålagdes det Finanskollegiet at overtage oktrojsagen og indgive foreslåing om den. Under sin behandling af sagen foretog Finanskollegiet flere vigtige ændringer i Kommercekollegiets forslag. Hvordan disse ændringer er opstået, kan til dels ses af de i den førnævnte oktrojsagspakke bevarede papirer, f. ex. Holsteins og Oeders betænkninger fra juni 1771. For det første genoptog kollegiet med hensyn til spørgsmålet om Københavns returmonopol tanken i Kommercekollegiets første forslag, idet det indstillede, at de private skibe skulde have lov til at returnere til Altona og Bergen foruden til København. Men ud over denne vigtige forandring fastsatte det nogle bestemmelser, som tilsigtede en ændring i de interne magtforhold inden for kompagniet. Stødet hertil synes at være kommet udefra. Vedlagt de ovennævnte betænkninger findes to udaterede og usignede aktstykker, det ene på tysk, det andet på fransk. De må formentlig hidrøre fra tiden kort før Finanskollegiets overtagelse af sagen og giver et yderst interessant indblik i de indre stridigheder og gruppemodsætninger i kompagniet. De er begge yderst kritisk

og fjendtligt indstillede over for den kreds, der i de sidste årtier havde domineret det og foreslår midler imod dens fortsatte herredømme. I det franske aktstykke hedder det, at misbrugene i det gamle kompagnis administration skyldes, at »sa Direction a constamment été confiée entre les mêmes mains, et s'est perpétuée dans une famille qui est devenue Distributrice et pour ainsi dire maitresse de tous les biens de la Compagnie par son Influence preponderante dans les assemblées et la majorité des voix dont Elle étoit toujours assurée moins par le nombre de ses propres actions, que par les Commissions dont Elle s'est emparée par son commerce de la part des intéressés étrangers et absens, dont le nombre l'importe sur les presens«. Det er ikke svært at se, at dette angreb er rettet mod den snævre kreds af storkøbmænd af tysk, svejtsisk, fransk og nederlandsk oprindelse, som ved hjælp af sine udstrakte internationale, navnlig nederlandske finans- og forretningsforbindelser i mere end en menneskealder havde spillet en overordentlig stor rolle i dansk økonomisk liv og navnlig med held søgt at beherske Kurantbanken og Asiatisk Kompagni. De fleste af dens medlemmer var reformerte og var så snævert knyttet til hinanden gennem forretnings- og ægteskabsforbindelser (navnlig via slægten Fabritius), at det anvendte udtryk »een familie« synes træffende. Kredens ledende mænd var: Desmercières, Iselin, van Hurk, van Hemert, Abr. Pelt og Behagen. For at knække denne gruppes magt foreslås det, at ingen aktionær på generalforsamlingerne hverken på egne eller kommittenters vegne skal kunne afgive mere end højst tre stemmer, og at hver aktionær i tilfælde af direktørvalg endog kun skal have een stemme, således at de fraværende aktionærer i dette tilfælde helt mister deres indflydelse. Det tyske aktstykke har også dette forslag, men går noget videre, idet det yderligere foreslår, at der skal vælges en ny direktion uden nogen præses, og at de eksisterende 1600 aktier skal deles i 8—10000 mindre aktier, »damit mehrere Landes Einwohner an dieser Handlung möchten Theil nehmen, und Fremde welche jetzt zum wenigstens den $\frac{1}{4}$ Theil davon besitzen, mit der Zeit mögten können ausgelöset werden«. Hvem der har skrevet det tyske aktstykke, tør jeg ikke udtale nogen begrundet formodning om; det franske er — så vidt jeg ud fra skriften kan afgøre — skrevet af udenrigsminister A. S. von der Osten.

Disse forslag til indskrænkning af den gamle gruppes magt optoges i det væsentlige i Finanskollegiets forestilling af 1771 $\frac{4}{7}$ (orig. i RA. Finanskollegiets arkiv, koncept dat. $\frac{2}{7}$, skrevet af C. A. Struensee i oktrojsagspakken) og følgelig også i ekstrakt-

forestillingen. Dette forhold har forf. i nogen grad misforstået. De bygger på en kopi af ekstrakten, som er indsat i Kommercekollegiets forestillingsprotokol. De i margin tilføjede resolutioner opfatter de som ændringer tilføjet med J. F. Struensees hånd. Hvordan de kan komme til det resultat, er temmelig gådefuldt. Ekstrakten er tydeligt mærket som kopi, og mon dog ikke Struensee i sommeren 1771 har haft andet at gøre end at kopiere sine egne resolutioner? Yderligere er de nævnte randbemærkninger skrevet med *samme* hånd som ekstrakten — og hvilken hånd? Den nysse- ligste, uskyldigste skriverhånd, mens usurpatorens skrift på denne tid er et fyrværkeri af streger og klatter strøet ud over et stykke papir i alle mulige retninger. Den originale ekstrakt og resolution må søges i Finanskollegiets arkiv, hvor den også findes. Resolu- tionen er imidlertid ikke skrevet med Struensees, men med kongens hånd — hvilket naturligvis ikke forhindrer, at Struensee er koncipisten. Endvidere hører bestemmelserne om tredobling (skal være: firedobling) af aktietallet, begrænsning af stemmeretten og afskaffelse af præsesstillingen ikke som påstået til de for- modede Struensee'ske tilføjelser, men er — som det også vil fremgå af redegørelsen oven for — en del af Finanskollegiets forestilling.

Aktionærerne nægtede imidlertid på en generalforsamling 1771 $23/8$ bestemt at indrømme Altona adgang til handelen. Ryberg og nogle andre var villige til at finde sig i Bergen og Flensborg, men ikke i Altona. Endelig vilde nogle gå ind på kollegiets krav, men på betingelse af at staten så overtog anlæggene i Trankebar. De til *forhandlinger med myndighederne næpegede kommissærer* bemyndigedes til at fastholde Københavns returmonopol, men samtidig til at gå ind på, at udredningerne måtte ske fra alle havne — altså stillet over for det større onde at prisgive det sekundære krav, som kompagniet i foråret havde fastholdt så kraftigt over for Kommercekollegiet.

Det lykkedes ikke at nå nogen afgørelse inden Struensee- regimets fald. Forf. mener, at den først blev nået i tiden mellem generalforsamlingen 1772 $15/4$ og oktrojens udstedelse 1772 $23/7$. Det er imidlertid ikke rigtigt. Forholdet er følgende. I de første to måneder efter regeringsskiftet lå sagen stadig hos Finans- kollegiet, der fastholdt sit standpunkt i spørgsmålet om de in- diske returskibe (to af dets fire medlemmer — Oeder og Rothe — havde også siddet i kollegiet under Struensee). I begyndelsen af marts 1772 bestemte en kgl. resolution imidlertid, at sagen skulde overgå til Kommercedeputationen. Hermed var det omstridte punkt i virkeligheden afgjort. Deputationens tre medlemmer,

J. E. Scheel, Ryberg og P. H. Classen var alle aktionærer i Asiatic Kompagni (Ryberg endda storaktionær) og har formentlig været enige om at anbefale kompagniets ønske. Den 7. april godkendte en kgl. resolution deres oktrojudkast, der bortset fra nogle mindre ændringer i kompagniets afgifter er identisk med den endelige oktroj af 1772 $2\frac{3}{7}$. Det bestemte, at intet skib fra Indien uden kompagniets tilladelse måtte losse sine varer andre steder end i København og opfyldte således kompagniets ønske. Desuden defineredes de mod den gamle lederkreds rettede afstemningsregler mere præcist end tilfældet havde været i udkastet af august 1771, idet det fastsloges, at ingen aktionær hverken på egne eller kommittenters vegne kunde råde over mere end højst tre stemmer, da »Stemmernes Overdragelse til faa Personer, der meere ansee sig som Commissionairer end Participanter lettelig føder Fordervelse af sig«.

Det stærke røre ved generalforsamlingen 1772 $1\frac{5}{4}$ skyldtes således ikke — som forf. mener — spørgsmålet om Københavns monopol, da det allerede var løst til interessenternes tilfredshed. Det, der voldte røret, var sammenstødet mellem de to ledende grupper inden for kompagniet, idet modstanderne af den gamle gruppe rettede det afgørende angreb på dens magtstilling. Til modstanderne hørte vel ca. halvdelen af direktionen deriblandt storaktionæren C. A. Fabritius og flertallet af aktionærene deriblandt Ryberg, der i forvejen havde sikret sig Thotts og Bentzons støtte og således kunde optræde som repræsentant for ikke mindre end 125 aktier. Der har formentlig været lagt en slagplan, og fremgangsmåden har noget kupagtigt over sig. Generalforsamlingen indkaldtes med kun een dags varsel, og den gamle gruppe synes derfor at have været svagt repræsenteret (hvad Desmercières også senere klager over). Da Kommercedeputationen havde udvirket en bestemmelse om, at afstemningen om vedtagelse af oktrojen skulde ske efter de nye regler, var gruppens rådighed over talrige udenlandske aktier uden betydning. På denne baggrund lykkedes det modstanderne at få vedtaget et forslag om, at oktrojen skulde gælde for et nyt kompagni med dertil hørende ny konvention, direktion og aktietegning. Ved disse bestemmelser regnede man formentlig med at få lejlighed til definitivt at udlette de gamle magthaveres mulighed for at dominere kompagniet. Ryberg giver et glimt af den benyttede overraskelsestaktik ved sin ytring om, at hvis de tilstedeværende ledere af den gamle fløj Iselin og v. Hurk havde »faaet Tid til Betænkning, som de begierede, saa havde vist Sagen ikke faaet fremgang«. På den følgende generalforsamling forsøgte gruppen ganske vist en mod-

offensiv for at få forandret bestemmelsen om et nyt kompagni med ny konvention, men forgæves. Mobiliseringen af dens styrker viser imidlertid, at modviljen mod dens hidtidige indflydelse havde en såre reel baggrund, idet alene gruppens tre ledende personer (Desmercières, Iselin og v. Hurk) repræsenterede ikke mindre end 440 aktier, d. v. s. betydeligt over $\frac{1}{4}$ af den samlede aktiekapital.

Bogens følgende fremstilling af kompagniets historie indtil 1792 forekommer i det hele veldisponeret. Fordelingen af stoffet efter perioderne førkrigstid, krigskonjunktur og efterkrigstid falder ret naturlig, selv om den har den fare, at det bliver vanskeligere at fastholde kontinuiteten i kompagniets forretningsførelse og økonomiske stilling. Kapitlerne om handelen og økonomien er fast komponeret og forsynet med en række tabeller, der virker ret klare og illustrerende. Dog forsøges der ikke nogen dyberegående analyse af kompagniets internationale forretningsrelationer eller det store økonomiske kredsløb, hvori kompagniet var et slags hjerte, der både sugede og pumpede kraft gennem talrige årer såvel inden for som uden for den dansk-norske stats grænser. Det er fuldt forståeligt, idet dette emne er stort og vanskeligt nok til en behandling for sig selv. Flere af kapitlerne giver interessante kulturhistoriske oplysninger, f. ex. afsnittene om skibsfarten og anlæggene i Indien. De sidste virker dog måske lidt for lange, og en del af stoffet synes snarere at høre hjemme i en kolonihistorie. Endvidere er der her og andetsteds givet mange oplysninger om den private danske Indienshandel, der er interessante, om end deres forbindelse med kompagniets historie undertiden synes spinkel.

I det hele må det siges, at det store arbejde, der er nedlagt i bogen, er vel anvendt. Forf. har ikke haft tidligere fremstillinger at støtte sig til, og naturligvis vil mange enkeltheder kunne kritiseres og mange punkter trænge til nøjere undersøgelse. Det foreliggende værk gør sig fortjent ved at fremlægge et stort stof, der kan og utvivlsomt vil danne udgangspunkt for det videre arbejde med dette vigtige område inden for 18. årh.s historie.

Sune Dalgård. *

Ribe Katedralskoles Historie. Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie. Af Bjørn Kornerup. I (1145-1660). Kbh. 1947.

Da Ribe Katedralskole for en Aarrække siden paa Rektor og Borgmester A. Willumsens Initiativ besluttede at fejre sit 800 Aars Jubilæum 1945 ved at udgive et Værk om sin Historie, paa-